

Лариса Кравець

МЕТАФОРИЧНЕ ОСМИСЛЕННЯ ВОЛІ/СВОБОДИ В УКРАЇНСЬКІЙ ПОЕЗІЇ ХХ ст.

Волю, свободу в сучасній науці часто ототожнюють з атрибутами особистості, її сутнісними властивостями. Таке розуміння походить із античності й пов'язане із уявленням свободи як буття людини у межах внутрішнього світу, як це уявляли стоїки. Воно утверджене закладеною у класичній філософії Нового часу парадигмою свободи як раціонально контрольованої людиною пізнаної необхідності. Тоді сформувалися філософські уявлення про свободу як природжений атрибут лю-

дини, коли вважалося, що бути вільною — це природне право людини, так само як жити, дихати тощо. Водночас воля і свобода окремої людини актуалізуються тільки у зовнішньому світі у зв'язку із причинно-наслідковими зв'язками, що існують у природі й суспільстві.

За Словником української мови в 11 томах, *воля* — це: 1) одна з функцій людської психіки, яка полягає насамперед у владі над собою, керуванні своїми діями й свідомому регулюванні власної поведінки; прагнення досягти своєї мети; 2) бажання, хотіння; вимога наказ; 3) право розпоряджатися на свій розсуд; влада; дозвіл, згода, рішення; 4) відсутність обмежень; привілля; особисте життя вдома; 5) свобода, незалежність; 6) звільнення селян від кріпацтва. Вольові риси — це мужність, наполегливість, рішучість, сміливість, самостійність та ін. Поняття волі тісно пов'язане із не менш складним поняттям свободи.

Свобода — 1) відсутність політичного й економічного гноблення, утиску та обмежень; воля; 2) перебування не під арештом, не ув'язненим, не в неволі й т. ін.; 3) життя, існування і т. ін. без залежності від кого-небудь, можливість поводитися на свій розсуд; 4) можливість діяти без перешкод і заборон у якій-небудь галузі; 5) філософська категорія — можливість вияву суб'єктом своєї волі в умовах усвідомлення законів розвитку природи і суспільства; 6) легкість, відсутність утруднень у чому-небудь; 7) *заст.* простота, невимушеність у поведженні; 8) *розм.* вільний від праці час.

Як видно з наведених значень, поняття волі й свободи близькі, взаємопов'язані, але не тотожні. «Дихотомія понять *воля* і *свобода* ґрунтується на протиставленні психічних і суспільно-політичних категорій, проте в разі перенесення психічних явищ на соціальний рівень або навпаки — із соціальної в психічну сферу — обидва поняття перетинаються, накладаються одне на одне», — зазначає В. І. Кононенко (Кононенко В. І. Концепти українського дискурсу. — К.-Івано-Франківськ, 2004. — С. 33). На думку вчених, не тільки воля, а й свобода іманентно притаманна людині, є її природним станом. Ця ідея природності простежується в окремих реалізаціях поняття свободи у мовах різних індоевропейських народів. За даними Е. Бенвеніста, в

латинській і грецькій мовах вільна («свободна») людина *(e) *leudheros* визначається через її належність до спільного «розвитку», «росту», до «кореня». Пов'язане з уявленнями про належність до одного роду, племені, до своїх і праслов'янське **svoboda*, спільнокореневе зі словом **svoji*.

Крім філософського, загальнонаукового, у кожного народу існує власне розуміння волі й свободи, що склалося в ході історичного розвитку під впливом різних суспільно-історичних чинників. Теоретичне осмислення цих категорій в українській культурі починається ще за часів Київської Русі. Тогочасні реалії змушували давньоруських книжників розглядати свободу в зв'язку з релігійними проблемами (Іларіон, Данило Заточник, пізніше Іван Вишенський). Згодом соціальні процеси XIV-XVII ст., із якими пов'язують початок формування української нації, породили ідею етнополітичної свободи. Першим варіантом її була козацька ідея свободи від шляхти, панства, яка згодом трансформувалася в ідею власної державності (літописи Самовидця, Г. Граб'янки та ін.). У XVII-XVIII ст. на розвиток української ідеї свободи істотно вплинули політична система Речі Посполитої та магдебурзьке право. Вершиною розвитку юридичної форми, в якій була закріплена ідея політичної свободи українського народу і свободи людини, став конституційний проект П. Орлика (1710 р.). Філософське осмислення волі та свободи в українській культурі відображено в працях Г. Сковороди, який розглядав свободу як запоруку розвитку здібностей людини, а також Т. Шевченка, М. Костомарова, П. Куліша, М. Драгоманова, І. Франка, М. Грушевського та ін. Зокрема, А. К. Мойсієнко, досліджуючи поетичний текст Т. Шевченка, наголошує, що «макросвіт Шевченкової волі вибудовується на конкретних репрезентантах духовної і фізичної свободи, позначених просторовими, часовими, аксіологічними та ін. координатами». Осмислення волі та свободи в українській поезії XX ст., з одного боку, відповідає національній традиції, а з другого — помітно еволюціонує.

У метафорах на позначення *волі/свободи* розрізняємо кілька векторів текстових реалізацій цих концептів: *атрибут особистості, соціальне визволення, політична незалежність*. Для визначення змісту, який реалізує метафора, важливим є кон-

текстуальне оточення. Наприклад, тільки з урахуванням контексту можна визначити, що у метафорі *свободи світлий храм* (Рильський) відповідно до тогочасної ідеології (вір написано 1944 р.) образно осмислена ідея соціального визволення, а в метафорі *кульгавої волі старезна обитель* (І. Римарук) — людина і її зовнішня властивість.

Метафоричне осмислення *волі/свободи* в українській поезії ХХ ст. переважно пов'язане з ідеєю соціальної (класової) свободи, і лише в окремих поетів — з ідеєю політичної свободи українського народу. У цей час активно функціонувала метафора *сонце волі* (О. Олесь, П. Тичина, Г. Чупринка, М. Рильський, Є. Маланюк, Д. Павличко) або її варіант *зоря волі/свободи* (В. Сосюра). Ідея політичної свободи виступала на перший план у поезії періоду війни з фашистською Німеччиною: *Повзуть по Україні, щоб волю пожертви,/ розлучені орди в цей час* (В. Сосюра).

Українські митці першої половини ХХ ст. часто проводили аналогію, зіставляючи *волю/свободу*:

- із *птахом* або *вітром*, профілюючи в різних випадках її невовимість, неосяжність, а іноді — недосяжність: *воля — пташка, воля — вітер* (О. Олесь); *У зоряних зливах летить моя воля;/ зоряну куряву губить землею!..* (Т. Осьмачка); *За волі помах соколиний,/ Що людям снився у віках* (М. Рильський); *воля соколина* (В. Сосюра); *Правда вбралась у червоний цвіт,/ І свобода плещеться стокрила* (А. Малишко);

- із *вогнем*, профілюючи силу: *огонь негасимої волі* (Г. Чупринка);

- із *промінням*, профілюючи надію, сподівання волі: *Ще тільки блиснув промінь волі/ Крізь чорні хмари та туман* (Г. Чупринка);

- з *рослиною*, профілюючи вразливість і привабливість: *О Воленько, билинонько моя.../ Нема тобі життя на світі!../ Тверда у нас земля,/ Засохнеш на граніті; Над всім народом нашим воля/ Цвіте трояндами заграв* (О. Олесь).

Приклади аналогізації *волі/свободи* із *вогнем*, *світлом* або *рослиною* трапляються і в поетів 50-60-х років ХХ ст.: *В гробовище вам не загнати свободи протуберанці; Крізь вікна книг свободи світло летється,/ Майбутнього видніє далина; Ленін*

іде! Тануть сніги неволі —/ Квіти свободи ростуть (Д. Павличко); *О солодкі волі пута, о свободи дикий цвіт!* (Б. Олійник). У другій половині ХХ ст. у метафоротворенні з'являється тенденція асоціювати волю/свободу із водою: *Як Франко добував джерело/ Волі, правди, науки; Буде думка відважна плисти/ Із криниці свободи* (Д. Павличко); *Пади-но з каменя на корч/ і волю пий, аби не вадило б* (В. Стус); *Ні, не живу і мертву воду —/ З безодні, де киплять віки,/ п'ємо затруєну свободу/ по два ковтки... по два ковтки...* (І. Римарук).

В українській поезії ХХ ст. волю/свободу частіше осмислювали, пов'язуючи не з конкретною особистістю, а з усім народом: *тебе окрилює народу мудра воля* (М. Рильський). Це спричинено суспільно-історичним розвитком та національним характером українців загалом. Для століттями гнобленої нації воля і свобода — це мета, прагнення, заклик до рішучих дій. «Абсолютизація цього поняття в українському суспільному русі, — вважає В. І. Кононенко, — пов'язана з розумінням волі як компонента політичної боротьби, як вияву «національного духу»; поняття воля за таких умов може одержувати визначення національна, утворюючи стійку сполуку національна воля» (Там само, с. 32).

Рідше воля/свобода поставали як властивість людини, агрибути особистості й характеризувалися означеннями *тверда, незламна* та ін.: *а коли навіть/ завмирала надія,/ вела тебе незламна і невгнута воля* (Б.-І. Антонич). Метафоризація волі/свободи у власне екзистенційному аспекті набирає сили у другій половині ХХ ст.: *Мої надії і роки./ Що буде з того? Кремінь волі?* (І. Світличний). У творах Л. Костенко свобода осмислена насамперед як свобода творчості, яка змушує людину долати певні обмеження, виходити за межі пізнаного й освоєного нею, створювати щось принципово нове: *Свободи предтеча —/ розхристанана втеча/ з мудрованих дум/ у мандруючий дим; Обов'язком загнuzдана свобода/ не визнає ніяких виправдань* (Л. Костенко). У поезіях вісімдесятників, зокрема у творах І. Римарука, воля постає у зв'язку із долею народу та його менталітетом: *Століття — в зачарованому колі,/ немов у скриньці втомлений вертеп.../ Там, де розсипав Бог насіння волі,/ розкинув руки захмелілий степ* (І. Римарук). У місткій метафорі насіння волі

показано волелюбність як сутнісну рису українського народу і водночас підкреслено словом *насіння* її нереалізованість. Цю нереалізованість пояснює наступна метафора *розкинув руки захмелілий степ*, яка передає розслабленість, млявість, що межують із байдужістю. Поєднання автором в одному контексті лексем *воля* і *степ* не випадкове. Безмежність степу актуалізує ідею волі, свободи, незалежності людини і водночас розслабляє, послаблює відчуття відповідальності за свої дії: «світонастанова людини українського степу — це .. настанова, коли панує стан душі, що його філософи і поети описують як сп'янілість, розмріяність, любов і шал» («Енциклопедія українознавства» в 2-х т. — Мюнхен-Нью-Йорк, 1949). Зближення концептів *воля* і *степ* має давню традицію в літературі, яка підкріплена й фактами з історії українського народу.

Для творів кінця ХХ ст., у яких реалізована метафоризація *волі/свободи*, властивий високий показник індивідуально-авторського підходу: *У шабаші свавільної свободи,/ Під'юджувані із суфлерських буд,/ Ми наче зомбі,/ не спитавши броду,/ Пустились в блуд* (Б. Олійник). А емоційно-оцінне забарвлення цих лексем часто було негативним: *Це вродливий народ — бо його причастила свобода/ Своім присмаком солі, що гусне, як кров, на устах?* (О. Забужко); *рвана доля і захланна воля* (І. Римарук).

Отже, упродовж минулого століття метафоризація *волі/свободи* еволюціонувала за всіма основними векторами текстових реалізацій: *атрибут особистості, соціальне визволення, політична незалежність*. В українській поезії першої половини ХХ ст. переважало метафоричне осмислення *волі/свободи* як соціальної ідеї, і лише в деякого з поетів — як політичної. Ідея політичної свободи актуалізувалася у поезії 1941-45 рр. та 1980-90 рр. У поезії другої половини минулого століття також набрала сили метафоризація в екзистенційному аспекті. Такі зміни формування метафори виразно корелюють із соціальними запитами суспільства на певних етапах його розвитку і можуть слугувати показником зміни соціокультурних настроїв.